

Giordano Bruno

Vol 1, No 1 (2025)

GIORDANO BRUNO – Issue 1

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρόσημη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχαιότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δαμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feysrabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησίοδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάνας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno

Ιωάννης Γιαννής

doi: [10.12681/gbruno.43629](https://doi.org/10.12681/gbruno.43629)

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρώιμη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχειότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δωμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyerabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησιόδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάννας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno

Ιωάννης Γιαννής

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα «Σπουδές στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό».

Email: ioannigianni@gmail.com

Περίληψη

Ο Giordano Bruno ήταν ο φιλόσοφος που περιέκλεισε στις θεωρίες του όλα τα πνευματικά επιτεύγματα της Αναγέννησης, ενώνοντάς τα με ποιητική μεγαλοφυΐα με τις διδασκαλίες του Δημόκριτου, του Πλάτωνα και των νεοπυθαγόρειων φιλοσόφων. Ζώντας μέσα στην εποχή όπου ο Μεσαίωνας ψυχορραγούσε και ανέτειλε η εποχή των επιστημονικών θεωριών του Κοπέρνικου και του Γαλιλαίου, ήταν ο πρώτος που συνέλαβε και διατύπωσε εννοιακά αλλά συνειδητά, με ενάργεια και τόλμη, την προφητική θέση ότι το σύμπαν είναι άπειρο και αποτελείται από πλήθος κόσμων που συνυπάρχουν αρμονικά μέσα σε ένα οργανικό, αρμονικό πλαίσιο πλήρες νοήματος. Παράλληλα, ο μαρτυρικός θάνατός του στην πυρά της Ιεράς Εξέτασης εξαιτίας των ιδεών του και της άρνησής του να τις αποκηρύξει, τον κατέστησε σύμβολο της ελεύθερης και ανυπότακτης επιστημονικής σκέψης ενάντια σε κάθε είδους μισαλλοδοξία. Τα διδάγματα της σκέψης και της ζωής του ενέπνευσαν μεταγενέστερους διανοητές της φιλοσοφίας, της επιστήμης ακόμη και της ποίησης. Η παρούσα εργασία εστιάζει στις θέσεις του για την απειρία του σύμπαντος και τη θέση του Θεού και του ανθρώπου μέσα στον Κόσμο.

Λέξεις κλειδιά: Giordano Bruno, Άπειρο Σύμπαν, Φυσική Φιλοσοφία, Αναγέννηση, Επιστήμη, Ουμανισμός

The infinite universe of Giordano Bruno

Abstract

Giordano Bruno was the philosopher who encapsulated all the intellectual achievements of the Renaissance, blending them with poetic genius and the teachings of Democritus, Plato, and the Neopythagorean philosophers. Living during a time when the Middle Ages were waning and the scientific theories of Copernicus and Galileo were emerging, he was the first to intuitively yet consciously articulate, with clarity and boldness, the prophetic idea that the universe is infinite, comprising countless worlds coexisting harmoniously within an organic, meaningful framework. Simultaneously, his martyrdom at the hands of the Inquisition for his ideas and his refusal to renounce them made him a symbol of free and unyielding scientific thought against all forms of intolerance. His teachings and life inspired later thinkers in philosophy, science, and even poetry. This work focuses on his views regarding the infinity of the universe and the place of God and humanity within the Cosmos.

Keywords: Giordano Bruno, Infinite Universe, Natural Philosophy, Renaissance, Science, Humanism

«Ατρόμητος, σκίζω το διάστημα με τα φτερά μου
 και η φήμη δεν με κάνει να προσκρούω στις τροχιές των πλανητών
 που ένα αληθινό λάθος τις όρισε με βάση άτοπες αρχές,
 λες και είμαστε κλεισμένοι σε μια φανταστική φυλακή,
 λες και η ολότητα είναι εγκλωβισμένη μέσα σε ένα σιδερένιο τείχος»

(Giordano Bruno, *De innumerabilibus, immenso et infigurabili seu de universe*, 1591)

1. Το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο

Από τη γέννηση του Nicolaus Crypffitz, το 1401 στη γερμανική πόλη Cusa μέχρι τον θάνατο του πνευματικού του απογόνου, Giordano Bruno, το 1600 στη Ρώμη, γεννήθηκε, αναπτύχθηκε και ωρίμασε όλη η θαυμαστή περιπέτεια που αποκαλούμε Αναγέννηση. Μέσα στη διάρκεια αυτών των δύο αιώνων καταρρίφθηκαν πεποιθήσεις και στερεότυπα, θεωρίες και κοσμοειδωλα δύο χιλιάδων ετών, στην τέχνη και τη θρησκεία, στην πολιτική και την κοινωνία. Το σημαντικότερο, αυτή την περίοδο εμφανίστηκε και κυριάρχησε ένας ρηξικέλευθος θεωρητικός στοχασμός, που ανατάραξε ολοσχερώς το υπόβαθρο όλων των μέχρι τότε επιστημονικών και φιλοσοφικών ιδεών (Αθανασόπουλος, 2001: 174, 181-182, Vedrine, 1990: 41-42). Η Αναγέννηση επίσης, ήταν η εποχή κατά την οποία εκφράστηκε με τη μεγαλύτερη ένταση η ανάγκη για ριζική και καθολική αλλαγή της ζωής σε κάθε επίπεδο. Καμία άλλη εποχή δεν βίωσε τόσο πολλές μεγαλόπνοες και τολμηρές προσπάθειες για ανανέωση. Καίρια σημασία είχε το μορφωτικό ρεύμα που ήρθε από το Βυζάντιο, ειδικά μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, καθώς μπόλιασε και αναζωογόνησε αρχικά την ιταλική και έπειτα όλη την ευρωπαϊκή σκέψη της εποχής. Αξίζει να αναφερθεί ότι μορφές αυτού του ρεύματος, που έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο, ήταν ο Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός και ο σημαντικότερος μαθητής του, Βησσαρίωνας (Αθανασόπουλος, 2001: 185-187, 200, Windelbland & Heimsoeth, 1985: 115).

Η ιστορία της φιλοσοφίας της Αναγέννησης είναι, πρωτίστως, η σταδιακή προετοιμασία της θεώρησης του κόσμου υπό το πρίσμα της φυσικής επιστήμης. Από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, η μεσαιωνική παράδοση υποχωρεί συνεχώς στην επίθεση της προσωκρατικής και πλατωνικής φιλοσοφίας, γεγονός που οδηγεί στη διαμόρφωση της νεότερης φυσικής επιστήμης και θα καταλήξει στην επιστημονική επανάσταση του 17^{ου} αιώνα. Ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας της νέας κοσμοθεωρίας και η μετατόπιση του ενδιαφέροντος στον άνθρωπο, δηλαδή αυτό που αποκλήθηκε ουμανισμός, θα είναι η λυδία λίθος αυτών των εξελίξεων. Το σύμβολο που ενσαρκώνει αυτή την βαθιά μεταβολή είναι ο homo ad quadratum του Leonardo da Vinci. Ο άνθρωπος που κατοικεί στο κέντρο του κόσμου, ενώνοντας την ύλη και το πνεύμα στο σταυροδρόμι του χρόνου και της αιωνιότητας, περικλείει όλο τον πλούτο του κόσμου και όμοιος με χαμαιλέοντα - κατά τον Giovanni Pico della Mirandola - είναι ένα άπειρο πεδίο δυνάμεων και δυνατοτήτων (Αθανασόπουλος, 2001: 181-182, 191-193, Windelbland & Heimsoeth, 1985: 114, Vedrine, 1990: 44).

Παράλληλα όμως, με την παρουσίαση της θεωρίας του Κοπέρνικου και την αποδοχή της κίνησης της γης γύρω από τον ήλιο, ο άνθρωπος παύει να θεωρείται το επίκεντρο των εγκόσμιων γεγονότων και οι έννοιες του Κόσμου και του Θεού θα λάβουν μία διαφορετική, σαφέστερη μορφή και πιο συγκροτημένη σημασία. Ο Αριστοτέλης και οι θεωρίες του, που κυριάρχησαν σχεδόν πέντε αιώνες, υποχωρούν μπροστά στην επέλαση των θεωριών του Πλάτωνα, των νεοπλατωνικών και των νεοπυθαγόρειων, οι οποίες δημιουργούν πολύπτυχες τάσεις στη φιλοσοφία της εποχής, που κυμαίνονται από τις απόλυτα ανθρωπιστικές έως τις συνειδητά αμφισβητητικές. Στην τελευταία κατηγορία εντάσσεται ο Giordano Bruno. Βασικός στόχος όλων αυτών είναι η απελευθέρωση από τα εκκλησιαστικά δεσμά και η εκκοσμίκευση της θεωρητικής σκέψης (Windelbland & Heimsoeth, 1985: 135, Vedrine, 1990: 44). Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο της εποχής αυτής, το οποίο πρέπει να βαρύνει στην προσέγγισή μας, όσον αφορά στη διαμόρφωση του διανοητικού και πνευματικού πλαισίου, είναι ότι οι ενορατικές συλλήψεις και ο Ερμητισμός συγκεράζονται με τη θρησκεία, τον Πλατωνισμό και τον Νεοπυθαγορισμό και αναμετρώνται με την αντικειμενική έρευνα, τη μέτρηση και την απόδειξη. Η φανατική χριστιανική πίστη συμβαδίζει με τον αναδύμενο επιστημονισμό και τον ουμανισμό. Συνταξιδεύουν η αρχαιοελληνική σκέψη με την εξ αποκαλύψεως αλήθεια και την Πατερική φιλοσοφία, ο εσωτερισμός με την αυστηρή, πειθαρχημένη ορθολογική προσέγγιση. Η κοπερνίκεια θεώρηση του κόσμου συνυπάρχει με έννοιες που κληροδοτήθηκαν από την αρχαιότητα και περιβάλλεται ακόμα από τον νοητικό εξοπλισμό του Μεσαίωνα. Οι σύγχρονοι κανόνες της επιστήμης προσκρούουν στις ηθικές και πνευματικές προκαταλήψεις του παλιού πολιτισμικού συστήματος (Αθανασόπουλος, 2001: 200-202, Vedrine, 1990: 63). Η μαντική, η αστρολογία και οι προφητείες συνυπάρχουν με τη φυσική ερμηνεία του σύμπαντος. Είναι μία ταραγμένη εποχή, η οποία κυοφορεί στην κυριολεξία ένα εντελώς διαφορετικό κοσμοείδωλο. Το παλιό με το καινούργιο, τότε κάνουν ειρήνη και τότε πόλεμο. Πέραν των μεγάλων αλλαγών και μεταρρυθμίσεων, το πολιτικό/εκκλησιαστικό θεσμικό πλαίσιο της εποχής είναι ακόμη σκληρό, η μισαλλοδοξία δημιουργεί άγριες συμπεριφορές και όσοι υπερασπίζονται με τόλμη και σθένος τις ιδέες τους, διατρέχουν τον κίνδυνο να τιμωρηθούν σκληρά. Δυστυχώς είναι αυτή η κατηγορία που επίσης θα ενταχθεί άθελά του ο Bruno, ο οποίος θα αναδειχθεί μέσα σε αυτή την κοσμογονική περίοδο ως ένας φιλόσοφος που, παρόλο δεν έχει επιστημονική κατάρτιση, θα συλλάβει με μοναδικό εργαλείο τον θεωρητικό στοχασμό κάτι που ακόμη και ο Κοπέρνικος δεν τόλμησε: την απειρία του χώρου (Αθανασόπουλος, 2001: 196-197, 199-202, Windelbland & Heimsoeth, 1985: 140, Vedrine, 1990: 63).

Ο Giordano Bruno ανάπτυξε ένα ολόκληρο νοητικό πεδίο με τη συστηματική εξερεύνηση των θεωρητικών δυνατοτήτων που άνοιξε η απειροποίηση του σύμπαντος, έννοια που πρώτος εκείνος συνέλαβε. Το παράδοξο και συνάμα συναρπαστικό είναι ότι αυτή η σύλληψη δεν εδράστηκε στη μαθηματική σκέψη, την οποία δεν κατείχε και μάλιστα περιφρονούσε, αλλά σε τολμηρές ανιμιστικές ενοράσεις. Τα πάντα είναι μέσα στα πάντα, λέει ο Bruno και αυτό που πρέπει να κάνουμε είναι να δαμάσουμε τις κρυφές δυνάμεις της φύσης με υπομονή και επιστήμη (Πουλκούρας, α.χ.: 252, Vedrine, 1990: 44, 63). Εκφράζει μία μορφή

επιστήμης, που είναι ακόμα αναμειγμένη με μαγεία και μυστικισμό. Άλλωστε, ο Marsilio Ficino πιστεύει στη δύναμη των φυλακτών και την επήρεια των πλανητών, ο Cornelius Agrippa είναι ο μεγάλος πιστός της εφαρμογής των δυνάμεων του μακρόκοσμου στον μικρόκοσμο και τα κείμενα του Ερμή του Τρισμέγιστου γίνονται εκείνη τη εποχή ανάρπαστα. Δεν πρόκειται απλά και μόνο για δεισιδαίμονες πεποιθήσεις και για την άσκηση χυδαίας παγανιστικής μαγείας, αλλά για μία από τις προσπάθειες μελέτης της δύναμης της ανθρώπινης θέλησης και φαντασίας και για μία ιδιαίτερη μέθοδο προσέγγισης της γνώσης των νόμων του σύμπαντος. Διότι - πάλι κατά τον Pico della Mirandola - «δεν υπάρχει επιστήμη που να χαρίζει μεγαλύτερη βεβαιότητα για τη θεότητα του Χριστού από τη μαγεία και την Καββάλα» (Vedrine, 1990: 44, 55). Πρέπει να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι ο αποκρυφισμός σε συνδυασμό με τη φυσική και δαιμονική μαγεία δεν ήταν δραστηριότητες που απασχολούσαν μόνο αφελείς αμόρφωτους, ούτε αποτελούσαν μία περιθωριακή πλευρά της διανοητικής ζωής. Αντιθέτως, πολύ συχνά ήταν συστατικό στοιχείο της καλλιεργημένης σκέψης των ανώτερων στρωμάτων της κοινωνίας της εποχής. Η ενασχόληση με το υπερφυσικό και το θαύμα, υπό την έννοια της μελέτης της κρυμμένης τάξης της φύσης, απασχολούσε τον απλό πολίτη στα πανηγύρια, τον πρίγκιπα στις αίθουσες του παλατιού, τον λόγιο στο σπουδαστήριο, τον μοναχό στο κελί του.

Συνεπώς, πρέπει να κατανοήσουμε ότι εκείνη την εποχή τα πλάσματα της φαντασίας εύκολα κυριαρχούσαν πάνω στη συγκροτημένη λογική ερμηνεία, αφού ακόμη και οι πιο ευφυείς και μορφωμένες προσωπικότητες της εποχής πίστευαν ότι η ζωή της φύσης εξουσιαζόταν από πνεύματα, τα οποία ο άνθρωπος μπορούσε με τη θέληση και τη γνώση να υποτάξει. Αυτό το δίπολο αρχαίων παγανιστικών πεποιθήσεων και επιστημονικού πνεύματος θα είναι και μία από τις κινητήριες δυνάμεις που θα δώσουν ώθηση στην επιστήμη, όταν η τελευταία θα προσπαθήσει να δώσει στις πεποιθήσεις αυτές τη μορφή ενός συστήματος και να προσδιορίσει τη νομοτέλεια τέτοιου είδους ενεργειών, γεγονός που θα αποτελέσει το έναυσμα της κατάρρευσης αυτών των πεποιθήσεων (Windelbland & Heimsoeth, 1985: 139-140). Διότι η αδυναμία σύζευξης αυτών των θεωριών με την εμπειρική παρατήρηση και έρευνα, οδήγησε σταδιακά στην απομάκρυνση της έλλογης επιστήμης από τη μεταφυσική της μαγείας. Η ακρίβεια και η επαλήθευση της επιστημονικής έρευνας θα κατανικήσουν τις ασαφείς γενικότητες και τις αναπόδεικτες και συγκεχυμένες έννοιες του θρησκευτικού και παγανιστικού μυστικισμού. Βέβαια ο αγώνας ήταν μακρόχρονος, με πολλές απώλειες και χωρίς απόλυτη νίκη, καθώς οι παλιές τάσεις και αντιλήψεις θα άφηναν τα ίχνη τους στη φυσική επιστήμη και φιλοσοφία του μέλλοντος, αφού θα εξελίσσονταν εν μέρει στην ιδεαλιστική μεταφυσική των επόμενων αιώνων (ibid: 140-141).

2. Η ζωή του

Για να αντιληφθούμε το έντονο διανοητικό στίγμα του μισού αιώνα που έζησε ο Giordano Bruno, το οποίο χάραξε ανεξίτηλα το πνεύμα της εποχής - διαπερνώντας κάθε επίπεδό του -, ας αναφέρουμε μερικά από τα πιο «βαριά» ονόματα από τους

συγχρόνους του: Michele de Montaigne, Francis Bacon, Tommaso Campanella, Jacob Boehme, Jean Calvin, Johannes Kepler, Galileo Galilei. Ο ίδιος ήταν πνευματικό τέκνο, πρωτίστως του Nicolaus Cusanus και, δευτερευόντως, του Nicolaus Copernicus, του Theophrastus Paracelsus και του Marcilio Ficino. Μπορούμε να αντιληφθούμε τη μείξη των αντίρροπων διδασκαλιών και διανοητικών τάσεων που ζύμωσαν τη διάνοια του, η οποία επηρέασε μερικώς, αλλά ανομολόγητα, τον ίδιο τον Γαλιλαίο και έγινε προάγγελος των φιλοσοφικών θεωριών του Spinoza και του Leibniz. Ο Giordano Bruno εκδήλωσε τη φυσιογνωστική φιλοσοφική τάση της φυσικής επιστήμης της εποχής και υπήρξε ο σημαντικότερος Ιταλός φιλόσοφος της φύσης. Είχε χαρακτήρα άστατο και φλογερό, που συνδύαζε την ενθουσιώδη αφοσίωση στην αλήθεια της νέας επιστήμης καθώς και την ισχυρή επιθυμία να μεταδώσει τις ιδέες του. Τα αρχεία της φυλάκισής του στη Βενετία τον παρουσιάζουν, ως έναν μικρόσωμο άντρα με γενειάδα «στο χρώμα του φουντουκιού». Αυτός ο μικρός στο δέμας, αλλά τεράστιος στη διάνοια άντρας έγινε ο προφήτης της απειρίας του σύμπαντος και ο πιο διαβόητος κήρυκας του Ατομισμού εκείνης της εποχής. Ένας μεταφυσικός μετασχηματιστής που χρησιμοποίησε τις θεωρίες του ως θεμέλιο για να οικοδομήσει μία πανθεϊστική θεωρία, η οποία ταύτισε τον Θεό με τη νομοτέλεια της φύσης (ibid: 120).

Ήταν Ιταλός στην καταγωγή, αλλά έζησε ως πολίτης της Ευρώπης. Γεννήθηκε στην πόλη Νόλα της Καμπανίας κοντά στη Νάπολη, το 1548. Ήταν γιος ευγενούς στρατιωτικού, του Giovanni Bruno και της Fraulissa Sovellino και του δόθηκε το όνομα Φίλιππος. Στις αρχές της δεκαετίας του 1560 εγγράφηκε στο πανεπιστήμιο της Νάπολης, ακολουθώντας κλασικές σπουδές και έπειτα εισήλθε στο τάγμα των Δομινικανών της Νάπολης, San Domenico Maggiore, υιοθετώντας το όνομα Ιορδάνης, για να τιμήσει τον δάσκαλό του στη μεταφυσική, Giordano Crispo, όνομα με το οποίο θα μείνει στην ιστορία. Μελετά τους αρχαίους και σύγχρονους φιλόσοφους, δίνοντας έμφαση στον Θωμά Ακινάτη. Οι θεωρίες όμως, που ασκούν μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση της σκέψης του είναι αυτές του Δημόκριτου και του Ηράκλειτου. Διακρίνεται για ένα σύστημα μνημοτεχνικής που αναπτύσσει και το οποίο θα κληθεί να επιδείξει στη Ρώμη ενώπιον του Πάπα Πίου του Ε΄. Στα μέσα της δεκαετίας του 1570 κατηγορείται για ασέβεια, για τάσεις Αρειανισμού και ανορθόδοξες θρησκευτικές προσεγγίσεις – οι μοναχοί ανακαλύπτουν κρυμμένο ένα γραπτό του Έρασμου, με σχόλια δικά του στο περιθώριο - και αναγκάζεται να εγκαταλείψει το μοναστήρι, μάλλον δραπετεύοντας. Αφού περιπλανηθεί στην Ιταλία, περνώντας και από τη Ρώμη – όπου θα κατηγορηθεί για πρώτη φορά ως φιλοαιρετικός –, καταλήγει στη Γενεύη το 1578, όπου εγγράφεται στο πανεπιστήμιό της, αφού υποχρεωθεί να προσηλυτισθεί στον καλβινισμό – πράξη που θα τον κυνηγάει σε όλη του τη ζωή. Φεύγει από εκεί γιατί σε συζητήσεις και σε κείμενά του κατέκρινε το δόγμα και τις τελετές των Καλβινιστών. Διαμένει για λίγο στη Ζυρίχη και έπειτα τον βρίσκουμε να διδάσκει Αριστοτέλη στην Τουλούζη, όπου θα πάρει το διδακτορικό του στη θεολογία - η Εκκλησία όμως θα του αρνηθεί να επιστρέψει στον καθολικισμό - και από όπου θα φύγει ξανά λόγω των θρησκευτικών πολέμων και, αφού περάσει για λίγο από τη Λυών, θα βρεθεί στο Παρίσι (Πουλκούρας, α.χ.: 251).

Εκεί γνωρίζει και διδάσκεται τη συνδυαστική τέχνη της απομνημόνευσης του πρωτοπόρου μαθηματικού και αλχημιστή του Μεσαίωνα, Raymond Lull, που περιλάμβανε χρήση γραμμάτων και αριθμών πάνω σε κινούμενους ομόκεντρους τροχούς για την αναπαράσταση βασικών εννοιών. Ο Giordano αναβάθμισε την τεχνική του Lull, κάνοντας επιπρόσθετα χρήση εικόνων και εμβλημάτων, αυξάνοντας έτσι τις δυνατότητες των ερεθισμάτων και αποτυπώσεων της μνήμης. Γοητεύει τον Ερρίκο Γ΄ της Γαλλίας, με την εντυπωσιακά δυνατή μνήμη του, γίνεται διερμηνέας του και, παράλληλα, λέκτορας της Φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Σορβόνης. Δεν καταφέρνει όμως ακόμη, να συγχωρεθεί από την καθολική Εκκλησία για τη μεταστροφή του στον προτεσταντισμό. Άλλωστε η μνήμη από τις σφαγές της Νύκτας του Αγίου Βαρθολομαίου είναι νωπή. Ο Ερρίκος τον στέλνει, ως επίσημο γραμματέα του πρέσβη Michel de Castelnau, στην Αγγλία. Εκεί συναναστρέφεται τους λόγιους της αυλής της βασίλισσας Ελισάβετ Α΄ και παράσχει κατασκοπικές υπηρεσίες στον περιβόητο γραμματέα της, Sir Francis Walsingham. Στο Λονδίνο συναναστρέφεται με μέλη του ερμητικού κύκλου του John Dee. Στο Κέμπριτζ διεξάγει έναν μνημειώδη διάλογο με τους αριστοτελιστές του πανεπιστημίου. Στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης αναγκάζεται να εγκαταλείψει τις διαλέξεις που δίνει, όταν κατηγορείται από ένα μέλος του ακροατηρίου ότι κλέβει τα λόγια του Ficino (ibid: 251). Πάντως, η περίοδος της ζωής του στην Αγγλία (1583-1585) θα είναι και η πιο γόνιμη συγγραφικά, καθώς τότε γράφει τους καλύτερους διαλόγους του στη λατινική γλώσσα. Μετά την επιστροφή του στην Γαλλία συνεχίζει να διδάσκει στην έδρα του στο πανεπιστήμιο, αναγκάζεται όμως να την αφήσει όταν θα δημιουργηθούν προβλήματα με αφορμή μία λεκτική επίθεση που δέχτηκε από μαθητή του, σχετικά με τις θέσεις του για το σύμπαν. Το πολιτικό και θρησκευτικό κλίμα στη Γαλλία έχει αλλάξει και η προηγούμενη ανοχή για τα καινοτόμα και, κυρίως, προτεσταντικά πνεύματα δεν υπάρχει πια. Τελικά, κατόπιν μίας άτυχης δημόσιας θρησκευτικής συζήτησης, που έγινε την ημέρα της Πεντηκοστής του 1586, θα ξεκινήσει ο πλάνητας βίος με υλικές στερήσεις και κινδύνους.

Θα βρεθεί στην Πράγα, στην αυλή του αυτοκράτορα Ροδόλφου. Κατόπιν θα ξεκινήσει να διδάσκει σε προτεσταντικά πανεπιστήμια σε διάφορες πόλεις της Γερμανίας, όπως στο Wittenberg, στο Helmstadt και στο Marburg. Στα αρχεία του πανεπιστημίου του Marburg, υπάρχει η αναφορά του πρύτανη ότι ο Bruno αποσύρθηκε από τη θέση του όταν του αρνήθηκαν το δικαίωμα να διδάσκει δημόσια. Το 1591 βρίσκεται στη Φραγκφούρτη, όπου μένει στο μοναστήρι των Καρμελιτών και σε αυτή την πόλη θα επιβλέψει την εκτύπωση του μεγάλου ποιήματός του στην λατινική γλώσσα, *De innumerabilibus, immenso et infigurabili seu de universo et mundis* (Το αναρίθμητο, απέραντο και αδιανόητο σύμπαν των κόσμων). Εκεί θα λάβει την πρόσκληση ενός Βενετού ευγενή, του Giovanni Mocenigo, να πάει στη Βενετία να του διδάξει την τέχνη της απομνημόνευσης και θα πάρει την μοιραία απόφαση να την αποδεχθεί. Ο στενόμυαλος και φανατικός Mocenigo, απογοητευμένος από τα μαθήματα και τρομαγμένος από την τόλμη των ιδεών του Bruno, τον καταγγέλλει στην Ιερά Εξέταση το 1592 (ibid: 253).

Στη διάρκεια της πρώτης δίκης στη Βενετία, όπου κατηγορείται κυρίως για θρησκευτικά θέματα, απαρνείται τα λάθη του και ομολογεί τις αμφιβολίες του για την

Αγία Τριάδα, την Άωμο Σύλληψη και για ορισμένα θαύματα, επισημαίνοντας επιδέξια τις φιλοσοφικές και όχι θεολογικές ενστάσεις του. Δεν καταφέρνει όμως να απαλλαχθεί και μεταφέρεται στις φυλακές του Βατικανού στη Ρώμη. Εκεί θα περάσει οκτώ χρόνια μέσα σε άθλιες συνθήκες, με σωματικά και ψυχολογικά βασανιστήρια. Σε αυτές τις ανακρίσεις, οι δικαστές του ζητούν να απορρίψει απόλυτα τις θεωρίες του, ειδικά τις θέσεις του για ένα άπειρο και αιώνιο σύμπαν, για τη φυσική κίνηση του σύμπαντος που δεν εξαρτάται καθόλου από τη δράση των αγγέλων καθώς και εκείνη που πρόσβευε ότι η ανθρώπινη ψυχή είναι η μεταβατική έκφραση της ψυχής του κόσμου. Εκείνος όμως αρνείται σθεναρά να δείξει συναίνεση και να υποταχτεί, επιμένοντας και επιχειρηματολογώντας ότι οι θεωρίες του συμβιβάζονται με τη χριστιανική αντίληψη του θεού. Όταν τον απειλούν με καταδίκη, τους απαντά ότι *«μάλλον εσείς τρέμετε περισσότερο να προφέρετε την καταδίκη μου, από ότι φοβάμαι εγώ να την ακούσω»*. Τελικά καταδικάζεται να καεί ζωντανός στην πυρά. Όταν τού το ανακοινώνουν, τούς λέει: *«να κάψεις δεν σημαίνει ότι διαψεύδεις»*. Η ποινή εκτελείται την 17^η Φεβρουαρίου του 1600 στην πλατεία του Campo dei Fiori, όπου σήμερα βρίσκεται το άγαλμά του και αφού φτύσει τον εσταυρωμένο που τού παρουσιάζουν. Η στάχτη του ρίχτηκε στον Τίβερη. Είναι αξιοσημείωτο ότι παρόλο που οι καταδικασμένοι αιρετικοί στραγγαλιζόνταν στο κελί τους και στην πυρά καιγόταν συμβολικά ένα ανδρείκελο ομοιώμά τους, ο Bruno κάηκε κυριολεκτικά, δείγμα του μένους που είχε προκαλέσει στις εκκλησιαστικές αρχές η τολμηρή στάση του.

Όλα τα έργα του τέθηκαν στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων που εξέδωσε το Βατικανό το 1603. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έγινε ένας από τους εθνικούς ήρωες της Ιταλίας, καθώς θεωρήθηκε μάρτυρας για την ελευθερία της επιστημονικής σκέψης. Το άγαλμά του στην πλατεία όπου εκτελέστηκε στήθηκε το 1888. Το 1942, ο Καρδινάλιος Giovanni Mercati ανακάλυψε χαμένα έγγραφα σχετικά με τη δίκη και δήλωσε ότι η Εκκλησία ήταν απολύτως δικαιολογημένη που τον καταδίκασε. Στην 400η επέτειο του θανάτου του, το 2000, ο Καρδινάλιος Angelo Sontano κήρυξε την εκτέλεση του Bruno, ως «θλιβερό επεισόδιο», αλλά παρά «τη λύπη του» υπερασπίστηκε τους δικαστές του.

Ο Giordano Bruno ήταν ένα από τα θύματα της σκλήρυνσης της εκκλησίας εν μέσω της αποκορύφωσης της αντιπαλότητας της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης, καθώς και της αρνητικότητας της καθεστηκυίας τάξης μπροστά στις κοσμογονικές αλλαγές της εποχής. Όταν ήρθε η σειρά του Γαλιλαίου – ο οποίος συναναστράφηκε τον Bruno στη Βενετία - για να επιλέξει ενώπιον των δικών του ιεροεξεταστών αν θα επιμένει στις ιδέες του, σίγουρα θα πέρασε από το μυαλό του το φρικτό τέλος του Bruno.

3. Ένα άπειρο σύμπαν

«Σας προσφέρω λοιπόν ασφαλή φτερά στον αέρα / Ούτε φοβάμαι ένα κρύσταλλο ή γυαλί / Αλλά χωρίζω τους ουρανούς και ανεβαίνω στο άπειρο / Και ενώ από τον πλανήτη μου στους άλλους ανεβαίνω / Και στο αιθερικό πεδίο πέρα διεισδύω / Αυτό που βλέπουν οι άλλοι μακριά, αφήνω πίσω.»

(*De l'infinito universo e mondi*)

Κατά την εποχή που έζησε ο Giordano Bruno, ο κλειστός χώρος του Μεσαίωνα είχε ήδη αρχίσει να αντικαθίσταται από μία ανοικτή επιστημονική προοπτική. Εκείνος όμως πρέπει να θεωρηθεί, ως ο βασικός εκπρόσωπος ενός άπειρου σύμπαντος, καθώς ήταν ο πρώτος που διατύπωσε ρητά, άμεσα και συνειδητά αυτή την άποψη και τη διακήρυξε με ριψοκίνδυνο πάθος σε όλη την Ευρώπη. Ξεκίνησε την οικοδόμηση των θεωριών του, συνδέοντας τον μεταφυσικό κόσμο του Κουζανού, ως *explicatio Dei*, με τις αστρονομικές ανακαλύψεις του Κοπέρνικου, για να οδηγηθεί στη δική του ιδιαίτερη κοσμοεικόνα, που υπερέβη, αν όχι απαξίωσε, τη γήινη πραγματικότητα, ενώνοντάς τη με την πραγματικότητα των πλανητών και του σύμπαντος. Η κοσμική φαντασία του Bruno κατάφερε να ξεπεράσει όμως, όχι μόνο τις θέσεις του Κοπέρνικου, αλλά ακόμη και των συγχρόνων του Κέπλερ και Γαλιλαίου. Ο Κοπέρνικος είχε παραμείνει δέσμιος της παλιάς κοσμοαντίληψης, θεωρώντας ακίνητη τη σφαίρα των απλανών αστέρων, ως το όριο του σφαιρικού σύμπαντος και παρότι προέβη στην κοσμοϊστορική πράξη να σταματήσει την κίνηση αυτών των αστέρων, δεν τόλμησε να τοποθετήσει τη γη μέσα σε έναν τεράστιο και άπειρο χώρο. Ο άλλος δύο δίσταζαν να απαντήσουν στο ζήτημα της περατότητας του σύμπαντος, καθώς τούς τρόμαζε η ιδέα ενός άπειρου κόσμου χωρίς όρια, χωρίς κέντρο και καθορισμένους τόπους. Αμφότεροι προσέγγιζαν την αρμονία του κόσμου ως περιγεγραμμένη, αλλά οριακή τάξη (Πουλκούρας, α.χ.: 252, Butterfield, 2005: 61-62, Heimsöeth, 2012: 97, 136-137, Koyle, 1989: 38-39, 44, Vedrine, 1990: 52).

Ήταν ο Bruno που συνέλαβε το σύστημα του Κοπέρνικου – τον οποίο επικρίνει για το ότι «μελετά περισσότερο τα μαθηματικά παρά τη φύση» – έως τις έσχατες φυσιοφιλοσοφικές και μεταφυσικές συνέπειες του και συγκρότησε τη θεωρία ότι το σύμπαν αποτελείται από αναρίθμητους κόσμους, ο καθένας εκ των οποίων περιστρέφεται γύρω από ένα ηλιακό κέντρο, με τη δική του ζωή που έχει αρχή και τέλος. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της θεωρίας είναι ότι οι κόσμοι του (τα ηλιακά συστήματα) δεν νοούνται ως μηχανική συνύπαρξη, αλλά ως ένα οργανικό πλαίσιο ζωής όλων των κοσμικών πραγμάτων. Είναι η πρώτη φορά στην ιστορία των επιστημονικών ιδεών που η έννοια ενός νομοτελειακού μηχανικού συστήματος δίνεται με τόση διαύγεια, ως μία ζωντανή οργανική συνάφεια και όχι ως μία απλή συνύπαρξη που στερείται νοήματος. Η δε διαδικασία της γένεσης και του θανάτου των κόσμων στηρίζεται, όπως έλεγε, στον «παλμό της μίας και μόνης καθολικής ζωής». Ο Bruno ήταν αυτός, που επηρεασμένος βαθιά από τη σκέψη των αρχαίων ελλήνων για ένα ενεργεία άπειρο και, κυρίως, από την ατομική θεωρία του Δημόκριτου και της σχολής του, συνέλαβε και υιοθέτησε την ιδέα της ύπαρξης άπειρων κόσμων μέσα σε έναν άπειρο χώρο. «Πρῶτον ἓνα ἄπειρο σύμπαν που είναι αποτέλεσμα της άπειρης θείας δύναμης», ήταν η φράση με την οποία ξεκίνησε την ομιλία του στους ιεροεξεταστές της Βενετίας. Διότι, όπως και ο Κουζανός, θεωρούσε ότι η άπειρη τελειότητα και η τέλεια καλοσύνη του Δημιουργού/Κτίστη εκφράζει νομοτελειακά την άπειρη εκδήλωση της παντοδυναμίας του σε άπειρα και όχι πεπερασμένα έργα. Άπειρος λοιπόν ο πλήρης κόσμων χώρος, άπειρο το γίνεσθαι εντός του χρόνου, άπειρος και ο αριθμός των όντων. Το πάθος για το άπειρο είναι

κυρίαρχο στη σκέψη του Bruno (Πουλκούρας, α.χ.:252, Butterfield, 2005: 65, Heimsoeth, 2012: 251, Routledge Encyclopedia of Philosophy, 1998: 1093, Windelband & Heimsoeth, 1985: 135-136).

Επιτίθεται στην αφέλεια των επιχειρημάτων υπέρ της μη περιστροφής της γης, λέγοντας πως η γη και όλα πάνω σε αυτή αποτελούν ένα σύστημα το οποίο κινείται. Στο έργο του *La cena de le Ceneri (Ο δείπνος των Τεφρών)*, το 1584, έκανε την καλύτερη αντίκρουση των πτολεμαϊκών και αριστοτελικών θέσεων κατά της κίνησης της γης, που διατυπώθηκε ποτέ πριν τον Γαλιλαίο (Koyre, 1989: 44). Για τον Bruno όμως, η προέλευση της κίνησης δεν οφείλεται στη σφαιρική μορφή της γης. Η γη και όλα τα άστρα περιστρέφονται για να διαιωνίσουν την εσωτερική τους ζωή και για να εκθέσουν όλες τις πλευρές τους στον ήλιο. Είναι το σημείο, όπου ο διορατικός, καινοτόμος θεωρητικός στοχασμός τραβιέται από τις αλυσίδες του ανιμισμού. Σχεδόν όλα τα έργα του Bruno αναπτύσσουν το θέμα ενός άπειρου σύμπαντος, γεμάτο από χιλιάδες ηλιακά συστήματα, μέσα σε έναν ομοιογενή χώρο. Μέσα σε αυτόν εκδηλώνεται μία ανεξάντλητη ζωή που εμψυχώνει όλα τα όντα, από τα άστρα (κάποια εκ των οποίων είναι δυνατόν να κατοικούνται από διάφορα όντα!) έως τα φυτά και τα ορυκτά. Πίστευε πως υπάρχει έλλογη ζωή στους άλλους πλανήτες, επειδή για εκείνον, όλο το σύμπαν συνιστά έκφραση του Ενός Θείου Παντός με τη μορφή της πολλαπλότητας (Heimsoeth, 2012: 136, Vedrine, 1990: 66). Τα βασικά καινοτόμα στοιχεία, που εισάγει με τις θεωρίες του είναι ο ανιμισμός και η ενότητα, τα οποία ενώ τα δανείζεται ως αρχές από τον Κουζανό και τον Κοπέρνικο, τα εξελίσσει με πρωτοτυπία: ο κοπερνίκειος ηλιοκεντρισμός αντικαθίσταται από τον απέραντο πολυμορφισμό απειράριθμων κόσμων και το «ατέρμον» του Κουζανού από το άπειρο. Ο Κουζανός, με τον όρο *docta ignorantia* εννοούσε τον άνθρωπο που παρότι έχει γνώση της αδυναμίας του να προσεγγίσει το άπειρο, παράλληλα γνωρίζει τα όρια της γνώσης του και προσπαθεί να τα υπερβεί. Εκεί όμως που ο Κουζανός δηλώνει ότι δεν είναι δυνατόν να καθοριστούν όρια στον κόσμο, ο Bruno βεβαιώνει με αυτοπεποίθηση και σαφήνεια την απειρία του σύμπαντος, αλλά και την άνευ ορίων δυνατότητα της γνώσης (Koyre, 1989: 45, Vedrine, 1990: 52, 65).

Την πιο σαφή και έντονη παρουσία της θεωρίας του περί της ενότητας και της απειρίας του κόσμου, τη βρίσκουμε στον διάλογο *De l'infinito universo e mondi (Περί του απείρου σύμπαντος και κόσμων)* και στο ποίημα *De innumerabilibus, immenso et infigurabili seu de universo (Το αναρίθμητο, απέραντο και αδιανόητο σύμπαν)*, από όπου και το ακόλουθο απόσπασμα: «Υπάρχει ένας μοναδικός γενικός χώρος, μία μοναδική μεγάλη απεραντοσύνη, που μπορούμε άνετα να ονομάσουμε Κενό. Υπάρχουν μέσα σ' αυτό αμέτρητες σφαίρες, όπως αυτή στην οποία ζούμε και μεγαλώνουμε. Διακηρύσσουμε ότι ο χώρος αυτός είναι άπειρος, αφού ούτε η λογική, ούτε η σκοπιμότητα, ούτε η αντίληψη των ανθρώπινων αισθήσεων, ούτε η φύση θέτει κάποιο όριο. Γιατί δεν υπάρχει λόγος, ούτε έλλειψη φυσικών χαρισμάτων ενεργητικής ή παθητικής εκδήλωσης που να εμποδίζει την ύπαρξη άλλων κόσμων μέσα στον χώρο που έχει την ίδια φύση με τον δικό μας χώρο» (Koyre, 1989: 45).

Ο Κουζανός είχε πει ότι πουθενά σε ολόκληρο το σύμπαν δεν μπορεί να βρεθεί σταθερότητα. Ο Bruno διευρύνει αυτή τη δήλωση, λέγοντας πως η κίνηση και η αλλαγή είναι σημάδια τελειότητας και όχι ατέλειας, επιτιθέμενος κατ' ουσία σε όλη

την αριστοτελική/μεσαιωνική κοσμολογία. Ένα σταθερό σύμπαν θα ήταν ένα νεκρό σύμπαν, γιατί ένα ζωντανό σύμπαν θα πρέπει να μπορεί να κινείται και να μεταβάλλεται. Δια αυτού του συλλογισμού υποστηρίζει την άπειρη δύναμη του Θεού γιατί όπως αναφέρει στο *De l'infinito universo e mondi*, «αν είναι στις δυνατότητες του Θεού να δημιουργήσει έναν κόσμο στο δικό μας αυτό χώρο, είναι και ήταν εξίσου στις δυνατότητές του να τον δημιουργήσει κι αλλού. [...] Ο περιορισμός της δράσης του Θεού είναι κάτι το αδιανόητο. Στην περίπτωση αυτή η δυνατότητα ενέχει πραγματικότητα. Ο άπειρος κόσμος μπορεί να υπάρχει, άρα πρέπει να υπάρχει, άρα υπάρχει» (ibid: 47-48).

4. Ο Θεός και ο Άνθρωπος μέσα στον συμπαντικό Κόσμο

Είδαμε, ότι οι απαρχές της νεότερης φυσικής επιστήμης στηρίχτηκαν σε ένα ιδιόμορφο μείγμα θεοσοφιστικών και νεοπλατωνικών θεωριών, οι οποίες πρέσβευαν πως στην έννοια του θεού ενώνονται ο πνευματικός και ο κοσμικός κλάδος της επιστήμης. Έργο λοιπόν της φιλοσοφίας της Αναγέννησης, έγινε η σύλληψη της θείας ενότητας της ζωής και το να δείξει με ποιο τρόπο αποκαλύπτεται ο Θεός, ως δημιουργική δύναμη. Για αυτό και κύριο χαρακτηριστικό της ήταν ο θαυμασμός για τον μακρόκοσμο και την ομορφιά του σύμπαντος, που είναι έκφανση της ιδέας του Θεού. Αυτό στην πορεία οδήγησε στη σταδιακή εξαφάνιση των διστακτικών στοιχείων του νεοπλατωνισμού και την επικράτηση των ιδεών του μονισμού και του πανθεϊσμού, κύριος εκφραστής των οποίων έγινε ο Bruno (Windelbland & Heimsoeth, 1985: 133).

Κυρίαρχο μοτίβο της Αναγέννησης ήταν επίσης, ότι αυτή η ομορφιά και η αρμονία του σύμπαντος προέρχονται από τη συμφωνία των αντιθέτων. Παραλλαγές αυτού του μοτίβου διακρίνουμε σε όλους τους φιλοσόφους της περιόδου. Ο Παράκελσος τόνιζε ότι οι διαφορές είναι αναγκαίες για να αισθανθούμε τον Θεό. Ο Κέπλερ είχε την πεποίθηση ότι η μεγαλειώδης ευρυθμία του αστρικού κόσμου οφειλόταν στην αντίθεση και στην πολλαπλότητα. Ο ύμνος του Κουζανού προς τη φύση παρουσίαζε τα ίδια στοιχεία. Είναι σαφές ότι η μεταφυσική φαντασία του Bruno βασίστηκε σε αυτές τις έννοιες, τις οποίες όμως μετέπλασε με οξύνια και απέδωσε με ζωντάνια. Γιατί εκείνος, όχι μόνο συμφιλίωσε ποιητικά τις αντιθέσεις σε αρμονική συνολική επενέργεια των αντιμαχομένων δυνάμεων της θείκης ουσίας, όχι μόνο έδωσε ιδιαίτερο νόημα στο εννοιολογικό ζεύγος του απείρου και του πεπερασμένου, αλλά επέκτεινε όλες αυτές τις θεωρητικές συλλήψεις, λέγοντας πως μέσα από τις αντιθέσεις και τις αντιφάσεις της πραγματικότητας ανοίγει ο δρόμος για την πλήρη ενότητα του Απόλυτου. Η διαλεκτική στην κορύφωσή της (Αθανασόπουλος, 2001: 174-175, Windelbland & Heimsoeth, 1985: 134, Heimsoeth, 2012: 75).

Κατά τον Bruno συνεπώς, ο Θεός είναι η υπέρτατη ενότητα πάνω από όλες τις αντιθέσεις, οπότε δεν δύναται να συλληφθεί με πεπερασμένους προσδιορισμούς, καθώς η εσωτερική του ουσία, ως άπειρη εγκόσμια δύναμη, δεν μπορεί να νοηθεί από την ανθρώπινη σκέψη. Αυτή η δύναμη μεταβάλλεται διαρκώς και εκφράζεται ως *natura naturata*, ως ένα συμπαντικό σύνολο δημιουργημάτων που εξομοιώνεται με την ουσία του Θεού. Όλα τα πράγματα έχουν αναγκαστικά μία αρχική αιτία και αυτή

είναι ο Θεός, ο οποίος κατά τον Bruno είναι το ενεργητικό, μορφολογικό και τελικό αίτιο. Ο δε κόσμος είναι ένας ζωντανός οργανισμός που αναπτύσσεται και συγκροτείται αφεαυτού χάρη στη δική του αυτοδύναμη δραστηριότητα. Το κοσμικό σύμπαν δεν είναι τίποτε άλλο παρά «αυτή η ουσία του Θεού που έχει υποστασιοποιηθεί». Ο Θεός για τον Bruno είναι ο καλλιτέχνης που δουλεύει αέναα για να διαμορφώσει μία πλούσια εσωτερική ζωή μέσα σε όλο το Σύμπαν. Είναι η εσώτατη ουσία του κόσμου, μία αρμονία, που για όποιον καταφέρει να την συλλάβει, οι φαινομενικές ελλείψεις και ατέλειες των επιμέρους στοιχείων του εξαφανίζονται μπροστά στην ομορφιά του Όλου (Γουδέλη, 2008:58-60, Windelband & Heimsoeth, 1985: 134).

Ο Bruno χρησιμοποίησε με έναν ριζοσπαστικό τρόπο την αριστοτελική αρχή της πληρότητας, καθώς σε πλήρη αντίθεση με τους μεσαιωνικούς φιλοσόφους, που αρνούσαν την ύπαρξη ενός άπειρου πλάσματος, δηλώνει πρώτος στο *De l'infinito universo e mondi*, ότι ο Θεός δημιούργησε ένα άπειρο κόσμο διότι δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά γιατί «έτσι μόνο μεγαλώνεται η δόξα του Θεού και εκδηλώνεται το μεγαλείο του βασιλείου του. Δοξάζεται όχι σε ένα, αλλά σε αμέτρητους κόσμους. Έτσι δεν είναι μάταιο που η δύναμη αυτή της διάνοιας του Θεού θέλει πάντα – και μάλιστα κατορθώνει να προσθέτει χώρο στον χώρο, μάζα στη μάζα, ενότητα στην ενότητα, αριθμό στον αριθμό». Την αρχή της πληρότητας εφάρμοσε ο Bruno στην ανάλυση του χωρικά εκτεταμένου σύμπαντος, το οποίο είναι παντελώς ομοιογενές και ομοιόμορφο. Στη βάση αυτής της αρχής, μετά από ένα αιώνα ο Leibniz θα συλλάβει την αρχή του αποχρώντος λόγου (Koyre, 1989: 47-48, 50).

Η σημαντική συνέπεια της κοσμολογίας του Bruno σε θεολογικό επίπεδο είναι ότι διακρίνει το εξ ολοκλήρου άπειρο (τον Θεό) από το εν μέρει άπειρο (το χωροχρονικό σύμπαν) και εξαφανίζει την έννοια της δημιουργίας από το σύστημα, διότι για εκείνον ισχύει το «Εν πάντα». Στον διάλογό του *Οι ηρωικές μανίες (De gli eroici furori)*, περιγράφει την πορεία της ψυχής σε αναζήτηση μίας ενότητας που διαφεύγει, αλλά τελικά εξαντλείται και καίει τα φτερά της πριν καταφέρει να επιστρέψει στην ενότητα (Vedrine, 1990: 67). Ομολογία της ανθρώπινης αδυναμίας ή απέλπιδα προσπάθεια να συλληφθεί ο Θεός/Φύση; Στο έργο του *Το ξεπούλημα του θριαμβεύοντος θηρίου (Lo spaccio de la bestia trionfante)*, λέει ότι η θρησκεία έχει σκοπό της να προσφέρει ηθική και ιδεολογία στον καθυστερημένο λαό. Στο ίδιο έργο αμφισβητεί τα θαύματα του Χριστού και κάνει υπαινιγμούς για την παρθενία της Μαρίας. Η μόνη θρησκεία που εκείνος ανέχεται είναι η αιγυπτιακή γιατί την ερμηνεύει ως φυσιοκρατία, αφού το να λατρεύεις ένα ζώο, δεν σημαίνει άραγε να ενατενίζεις τη ζωντανή φύση που είναι παρούσα σε κάθε ον (ibid: 68); Όσον αφορά τη θεωρία του περί της ύλης, ο Bruno, συνεχίζοντας τη γραμμή σκέψης του Cusanus και του Tommaso Campanella, πρέσβευε την ύπαρξη μίας δύναμης μέσα στην ύλη, εννοούμενης ως δυνατότητας προς την πραγματική ύπαρξη, προς το Είναι. Ο Bruno ανήγαγε την ύλη σε δυνατότητα της ισχύος του Θεού, θεωρώντας ότι η μορφή και η ύλη όχι μόνο συμπίπτουν στον Θεό, αλλά βρίσκονται εξ υπαρχής ενωμένες μέσα στο ίδιο το Σύμπαν. Η ύλη δεν είναι νεκρή και αδρανής γιατί υπάρχει εντός της η ροπή προς τη μορφή. Ύλη και μορφή είναι διαφορετικές όψεις του Γίνεσθαι και του Είναι. Ουσιαστικά ο Θεός ταυτίζεται με την ύλη, καθώς αυτή θεωρείται πηγή γενεσιουργών

δυνάμεων του κόσμου (Heimsoeth, 2012: 87). Τέλος, η Παγκόσμια Ψυχή ταυτίζεται με την Παγκόσμια Μορφή, η οποία μέσω της διάνοιας λειτουργεί ως η Αιτία του Κόσμου, η οποία εμψυχώνει και ζωοποιεί τον κόσμο, δημιουργώντας έτσι το σύμπαν. Ήταν κυρίως αυτό το σημείο της θεωρίας του που οδήγησε τους ιεροεξεταστές του να τον κατηγορήσουν για αιρετικό πανθεισμό (Routledge Encyclopedia, 1998: 1094).

Ο Θεός φτιάχνει τον κόσμο όχι ως μορφή που στέκεται απέναντι στην προς διαμόρφωση ύλη, αλλά ως Αιτία και μοναδικός Λόγος του σύμπαντος, έλεγε ο Κουζανός. Η ύπαρξη των κτιστών κόσμων είναι η πολύπτυχη αντανάκλαση, η «πλήθυνση του Ενός Όντος, του Θεού» (Αθανασόπουλος, 2001: 174-175, Heimsoeth, 2012: 78). Αυτή τη θεωρία, της εκδίπλωσης του Θεού που ωθεί στη δημιουργία, θα λάβουν οι φιλόσοφοι της Αναγέννησης – προεξάρχοντας του Giordano Bruno – και αφού την επεξεργαστούν θα την μεταλαμπαδεύσουν στη μεταφυσική των τριών επόμενων αιώνων. Για τον Bruno, ο Θεός είναι παρών συνεχώς και παντού και περιέχεται σε όλες τις πεπερασμένες εμφανίσεις του με ολόκληρη την αδιαίρετη ουσία του. Είναι η ζωική αρχή του σύμπαντος και των όντων του. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, κάθε ον αντανακλά την κοσμική ουσία. Το καθετί στο σύμπαν είναι στην ουσία του, με τον δικό του ξεχωριστό τρόπο, ο ίδιος ο Θεός. Αυτές οι αρχές και έννοιες θα εφαρμοστούν με έναν «μοναδικό» τρόπο στη θεωρία του για το άτομο και τον κόσμο (Windelbland & Heimsoeth, 1985:137).

Οι θεωρίες του Κουζανού περί κλιμακωτής διάταξης των όντων, οι οποίες ρέπουν προς τον πανθεισμό, τον οδήγησαν να εκφράσει τη θεωρία της αξίας που έχουν όλα τα επιμέρους όντα του κόσμου, λόγω της ποιοτικής ιδιαιτερότητας και μοναδικότητάς που αυτά έχουν. Ο άνθρωπος είναι ένας μικρόκοσμος που ανήκει στο Όλον, το οποίο ταυτόχρονα είναι μέσα στον άνθρωπο με έναν απόλυτα ξεχωριστό τρόπο. Έτσι ο άνθρωπος, περιέχοντας τα πάντα μέσα του, δύναται να τα γνωρίσει, ξεκινώντας από τον εαυτό του (Αθανασόπουλος, 2001: 174-175, Heimsoeth, 2012: 302, 304). Αυτές τις ιδέες θα επεξεργαστεί ο Bruno, διαμορφώνοντας, όπως είδαμε, τη θέση ότι ο άπειρος Θεός βρίσκεται στο μέγιστο και στο ελάχιστο, αλλά και την, μεταφυσικής σημασίας, θεωρία της Ατομικότητας. Σύμφωνα με αυτή, κάθε άνθρωπος, όπως και κάθε ον, είναι μία μοναδική, ζωντανή αντανάκλαση του σύμπαντος. Είναι μία απλή και άφθαρτη ατομική ζωή, μία ατομική μορφή ύπαρξης της καθολικής ζωής του Θεού, που έχει ως συμπαντικό σκοπό να πράξει το δικό του μοναδικό έργο. Μέσα στη λειτουργία της κάθε ατομικότητας δρα επίσης ο κόσμος, η φύση, ο Θεός. Η διαφορά μεταξύ των όντων είναι ότι το κάθε ον δεν κατορθώνει να εκφράσει απόλυτα την ίδια πραγμάτωση, ήτοι την ίδια εκδίπλωση της κοσμικής ορμής (Heimsoeth, 2012: 305-306).

Τα επιμέρους όντα, έλεγε ο Bruno, συνδέονται με μία κεντρική έμβια μονάδα, η οποία τα διευθύνει. Για αυτό και οι ψυχές των ανθρώπων είναι η ιδιαίτερη ανώτερη μορφή αυτής της απλής και άφθαρτης μονάδας. Οι θέσεις αυτές θυμίζουν επίσης, την αυτοτελή αρχή της ιδιαίτερης ζωής της ατομικότητας του Παράκελσου, τον *archeus*, και τη θεωρία του ότι κάθε πράγμα φέρει μέσα του ένα πρωταρχικό ατομικό σπέρμα, το οποίο έχει την αφεαυτού φυσική τάση να εξελιχθεί εσωτερικά (Heimsoeth, 2012: 307). Σε αυτή κυρίως την ιδέα στήριξε ο Bruno την πρωτότυπη έννοια της «μονάδας», υπό την έννοια της ζωντανής, άφθαρτης επιμέρους οντότητας, της οποίας

η φύση είναι εξίσου σωματική και πνευματική και, ως διαμορφωμένη ύλη, είναι μερική έκφανση της εγκόσμιας δύναμης. Κάθε μονάδα είναι μία ατομικά προσδιορισμένη και πεπερασμένη υπαρξιακή μορφή της άπειρης ουσίας του θεϊκού Είναι. Συνεπάγεται ότι το σύμπαν είναι ως τις έσχατες πτυχές του έμψυχο και η αιώνια ζωή του εξωτερικεύεται με διαφορετικό τρόπο στο κάθε σημείο του (Windelbland & Heimsoeth: 137).

5. Χαράγματα στο μέλλον

Ο Giordano Bruno ήταν ήδη γνωστός στην εποχή του. Ο σύγχρονός του, Kepler, τον ανέφερε στα γραπτά του πολλές φορές και γνωρίζουμε ότι ο Γαλιλαίος μελετούσε τις θεωρίες του. Όμως θα γίνει δημοφιλής από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και έπειτα, όταν στη Γερμανία θα τον ανακαλύψουν στοχαστές όπως ο Schelling, ο Jacobi και ο Hegel. Ο πρώτος φιλόσοφος όμως, που η διάνοιά του δονήθηκε έντονα από τους κραδασμούς της σκέψης του Bruno, ήταν ο χρονικά εγγύτερός του (γεννήθηκε το 1646), Gottfried Leibniz.

Είδαμε ότι η θεωρία της «μονάδας» του Bruno ήταν ιδιαίτερη ως σύλληψη και εξαιρετικά πρωτότυπη για την εποχή της και θα είναι αυτή που θα εμπνεύσει τον Leibniz να συγκροτήσει τη θεωρία, κατά την οποία η πραγματικότητα συγκροτείται από τις αντικειμενικές άυλες ενότητες, τις μονάδες, με βάση το πρότυπο του υποκειμενικού/συνειδητού «ψυχικού Είναι». Αυτό γιατί, κατά τον Leibniz, η ψυχή συλλαμβάνει τον εαυτό της ως κάτι απλό και αδιαίρετο, το οποίο αποτελεί ενότητα πολλαπλοτήτων. Ο φιλόσοφος θα αποκαλέσει αυτές τις μονάδες «εντελέχειες» και «υποστασιακές μορφές» και θα τις θεωρήσει ατομικές εξελικτικές δυνάμεις. Οι θεωρίες του Bruno θα εμπνεύσουν επίσης τον Leibniz να περιγράψει την Κτίση ως απόρροια μίας συνειδητής πράξης, η οποία θέτει σε ενέργεια την τάση των αμέτρητων ουσιών να υπάρξουν. Έχοντας ως θεωρητική βάση τη «μοναδολογική» θεωρία του Bruno, ο Leibniz επικεντρώθηκε στη μελέτη της ουσίας, του νοήματος και της αξίας του ατομικού όντος. Θα αναπλάσει τις οντολογικές έννοιες της Αναγέννησης και, κυρίως, αυτές του Bruno πάνω στη σύλληψη της ατομικής ψυχής, που παρουσιάζεται άμεσα στον εαυτό της, και θα αναζητήσει, παράλληλα, το μορφικό θεμέλιο της εξατομίκευσης (Γουδέλη, 2008: 67-68, 72-73, Καλδής. 2008: 91-92, 95, Heimsoeth, 2012: 79, 203-204, 308-309, 311).

Ο γερμανός φιλόσοφος θα εμβαπτιστεί επίσης στο πάθος του Bruno για το άπειρο, τονίζοντας ότι τα ίχνη του Θεϊκού Απείρου μπορούν να βρεθούν ακόμα και στον μικρόκοσμο, ο οποίος περιέχει αμέτρητα διαφορετικά κτίσματα, πρεσβεύοντας ταυτόχρονα την εν ενεργεία άπειρη διαιρετότητα των πραγμάτων και των όντων. Όπως χαρακτηριστικά έλεγε, *«Η φύση όχι μόνο αποστρέφεται το άπειρο, αλλά το προτιμάει παντού προκειμένου να υπογραμμίσει καλύτερα την τελειότητα του Δημιουργού της»*. Αυτές οι σκέψεις θα ωθήσουν εκείνη την ισχυρή διάνοια στη θεωρία των βέλτιστων δυνατών κόσμων και στην άποψη ότι ο Θεός και ο κόσμος δεν είναι ανάγκη να ταυτιστούν – ιδέα, πάνω στην οποία ο Bruno αμφιταλαντεύτηκε, αλλά δεν υιοθέτησε. Στον Leibniz τέλος, συναντάμε μία θέση που πρώτος ανέπτυξε ο Giordano Bruno: το πρωτείο του ψυχικού στοιχείου οδηγεί στην ιδέα, ότι το κλειδί

για την ουσία του όντος και του κόσμου βρίσκεται στον εσωτερικό αναστοχασμό της ψυχής. Διότι οτιδήποτε συμβαίνει στη Μονάδα και οτιδήποτε εκπορεύεται από αυτή είναι αυτοανάπτυξη, η οποία συντελείται σύμφωνα με τον εσωτερικό νόμο της λειτουργίας της, που συνοψίζει και τη μοναδικότητά της (Γουδέλη, 2008: 75-76, Heimsoeth, 2012: 141-142, 203, 312).

Ο Baruch Spinoza τράβηξε το φιλοσοφικό δρόμο του απείρου και της διάκρισης μεταξύ Θεού και Κόσμου ακόμη πιο μακριά, αφού θεώρησε ότι μαζί με την άπειρη θεία υπόσταση, είναι άπειρα ο χώρος, ο χρόνος και η σκέψη. Θεώρησε επίσης, ότι μπορούσε να αποδώσει υλικοχωρική διάσταση στην ίδια τη Θεία υπόσταση, ως κατηγορημά της. Το κατηγορημά του απείρου χώρου εκφράζει άμεσα την ουσία της άπειρης υπόστασης, ως κάτι που ανήκει στην υπόσταση αυτή: ο χώρος είναι η άπειρη έκταση της Θείας παρουσίας. Ο άπειρος χρόνος δε, είναι η αιωνιότητα των άχρονων διαδοχικών καταστάσεων εντός της θεϊκής ουσίας. Η τάξη των πραγμάτων και των ιδεών είναι άπειρη επίσης, ως προς τις συνέπειές τους, την πληρότητά τους και τη διαιρετότητά τους. Ο Spinoza παραλαμβάνει από τον Giordano Bruno και τον Κουζανό, τις έννοιες *natura naturans* και *natura naturata* και οδηγείται στη βασική φιλοσοφική του θέση ότι ο Θεός είναι η Φύση. Είναι *natura naturans*, ως δρώσα αιτία του κόσμου και καθολική εγκόσμια σοφία και *natura naturata*, ως η πεμπουσία των πραγμάτων, εντός των οποίων αυτή η ουσία υπάρχει παραλλαγμένη (Αθανασόπουλος, 2001: 54, Γουδέλη, 2008: 59-60, Heimsoeth, 2012: 138-139).

Οι ιδέες του Bruno διείσδυσαν και στη φιλοσοφική σκέψη του Immanuel Kant, στο έργο του οποίου οι θέσεις για τη φύση καθώς και όλη η μεταφυσική του ξεχειλίζουν από το πάθος του απείρου, απηχώντας τις παραδόσεις του αναγεννησιακού προγόνου του. Στην εποχή του Kant αυτές οι θέσεις είχαν διεισδύσει όχι μόνο στη μεταφυσική της φιλοσοφίας, αλλά και στην ποίηση, στη λογοτεχνία και σε έναν βαθμό στην κοινή συνείδηση. Για αυτό η μεταφυσική φαντασία διεγέρθηκε από τη διδασκαλία του Bruno - όπως και από αυτή του Jacob Boehme -, γεννώντας την κοσμολογική ποίηση, η οποία θα αποτελούσε πρότυπο για το μέλλον, καθώς διαμόρφωσε νέες παραστάσεις του κόσμου ενάντια στα παλιά πολιτισμικά δεδομένα και πρότυπα (Heimsoeth, 2012: 22-23, 146, Windelbland & Heimsoeth, 1985: 117).

Το 1927 ο ποιητής Thomas S. Eliot θα γράψει το περίφημο ποίημά του, *Η Τετάρτη των τεφρών* (*Ash Wednesday*), επηρεασμένος και από τον διάλογο του Bruno, *La cena de cenari*. Ο Jorge L. Borges, στο διήγημά του *Οι θεολόγοι*, βάζει τον καταδικασμένο να καεί, Εύφορβο, επειδή δεν ανασκεύασε τις θέσεις του, να λέει: «δεν είναι μια πυρά αυτό που ανάβετε, αλλά ένας πύρινος λαβύρινθος. Αν συγκέντρωνε κανείς όλες τις πυρές που με έχουν αναλώσει, δε θα τις χωρούσε η γη και θα τυφλώνονταν οι άγγελοι. Το 'χω πει πολλές φορές αυτό». Το μαγευτικό κοσμοείδωλο του Bruno εξέφρασε την όψιμη ολοκλήρωση της φιλοσοφίας της Αναγέννησης και κυκλοφόρησε τον σπόρο, που θα οδηγούσε μεταγενέστερους διανοητές να διευρύνουν και να ενοποιήσουν τα μοτίβα της σκέψης του.

Επίλογος

Ο Giordano Bruno δεν ήταν επαγγελματίας φιλόσοφος με μόνιμη πανεπιστημιακή έδρα, για αυτό δεν έγραψε οργανωμένα συγγράμματα. Αυτό εξηγεί επίσης, αφενός τη μειωμένη συνοχή, συγκρότηση και ακρίβεια - από λογικής/φιλοσοφικής πλευράς - των συλλογιστικών επιχειρημάτων του, αφετέρου το συχνά χαοτικό και υπερβολικά περίτεχνο ύφος γραφής καθώς και τη χρήση ποικίλων λογοτεχνικών φορμών. Επίσης, ήταν ένας ανεπαρκής επιστήμονας. Δεν κατανοούσε τα μαθηματικά και η αντίληψή του για τις ουράνιες κινήσεις είναι μάλλον παράξενη. Στην πραγματικότητα η κοσμοθεωρία του είναι ζωικιστική, μαγική (Butterfield, 2005: 44, Koyre, 1989:57, Routledge Encyclopedia, 1998: 1092). Κάτι που διαφαίνεται σε πολλά σημεία των θεωριών του. Ας θυμηθούμε ότι οι πλανήτες του είναι έμψυχα όντα που κινούνται στον χώρο κατά βούληση. Ή την έννοια που αποδίδει στη μονάδα. Εκεί γίνονται διακριτές η ατομική φιλοσοφία του Δημόκριτου, υπό τις παρεμβάσεις της επικούρειας φιλοσοφίας, αλλά και ο απόηχος των πλατωνικών και πυθαγόρειων ατομικών θεωριών. Για αυτό και οι θέσεις του διατηρούν το μεταφυσικό ένδυμα του μυστικιστικού συμβολισμού των αριθμών, αφού τα πάντα έχουν καθοριστεί από τον Θεό, με βάση μέτρα και αριθμούς και η ζωή του σύμπαντος είναι ένα υφάδι αρμονικών αριθμητικών σχέσεων. Πέραν όμως της ποιητικής γοητείας που ασκεί η εν λόγω θεωρία, δεν αναπτύσσεται ως επιστημονική ερμηνεία του κόσμου, αλλά ως απόκρυφος και αυθαίρετος στοχασμός (Windelbland & Heimsoeth, 1985: 138-139). Έτσι, την βασική ιδέα περί εκπνευματωμένης φύσης και έμψυχου σύμπαντος ακολουθεί η τάση για παρέμβαση στην πορεία των πραγμάτων με μαγικά τεχνάσματα. Ο ρόλος της μαγείας και του ερμητισμού δεν έπαψε ποτέ να είναι καθοριστικό στοιχείο της σκέψης του Giordano Bruno. Στην πραγματεία του για τη μαγεία, *De Magia*, αναφέρεται στις μορφές μίας υπερφυσικής δράσης και επιμένει στην ικανότητα της θέλησης και της φαντασίας να αιχμαλωτίσει την προσωπικότητα του άλλου. Το *spiritus*, είδος λεπτής αιθερικής δύναμης, εμψυχώνει το κάθε ον και μπορεί να ελεγχθεί από τα ανώτερα μέρη της ψυχής και να γίνει επιρροή πάνω στον κόσμο (Windelbland & Heimsoeth, 1985: 140, Vedriner, 1990: 68).

Ο Bruno δεν στηρίχτηκε σε παρατηρήσεις – η εφεύρεση του πρώτου τηλεσκοπίου έγινε μία δεκαετία μετά τον θάνατό του –, δεν μελέτησε πειθαρχημένα τα φυσικά φαινόμενα, δεν πειραματίστηκε, δεν μέτρησε, δεν απέδειξε. Στερημένος συγκροτημένης επιστημονικής γνώσης και επιστημονικών εργαλείων χρησιμοποίησε περισσότερο την εμπειρική γνώση των αρχαίων και σύγχρονών του διδασκαλιών και την απίστευτα ισχυρή διάνοιά του, που δεν φοβόταν να διαισθάνεται και να ενορά τον κόσμο και τη φύση με μία απόλυτα υπερβατική ματιά. Για αυτό όμως, η αντίληψη που έχει για τον κόσμο και η σύλληψή του για το σύμπαν είναι άκρως τολμηρές και προφητικές – η θεωρία του για τον άπειρο χώρο ήταν αιώνες μπροστά από την εποχή του. Οι θεάσεις του είναι λογικοφανείς και, ταυτόχρονα, τόσο ποιητικές, που δεν μπορούμε εύκολα να μην υποκύψουμε στη γοητεία τους και να μη θαυμάσουμε την τόλμη τής σκέψης του. Αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι άνοιξε δρόμους στη σύγχρονη επιστήμη και φιλοσοφία, τις επηρέασε, υπόγεια την πρώτη, φανερά και έντονα τη δεύτερη, παρόλο που δεν είναι τοποθετημένος ψηλά στο πάνθεον και των

δύο. Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορεί παρά να του αποδοθεί μία σημαντική θέση στην εξέλιξη της ανθρώπινης διάνοιας (Butterfield, 2005: 211, Koyre, 1989:57).

Ήταν ένα πνεύμα που είχε το άτυχο πεπρωμένο να ενσαρκωθεί σε λάθος εποχή. Είναι πολύ ρεαλιστική η υπόθεση ότι αν γεννιόταν έναν αιώνα αργότερα και είχε μία πιο στιβαρή επιστημονική κατάρτιση, να μιλούσαμε σήμερα για μία ακόμη προσωπικότητα ισάξια, αν όχι μεγαλύτερη, των Γαλιλαίου και Νεύτωνα. Δικαίωση του ίσως, ότι τα μετέπειτα χρόνια μερικές από τις μεγαλύτερες διάνοιες της επιστήμης και της φιλοσοφίας αναφέρθηκαν σε αυτόν και εμπνεύστηκαν από τις συλλήψεις του. Το άπειρο σύμπαν τού έδωσε τουλάχιστον αυτό.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Butterfield, Herbert, 2005, *Η καταγωγή της σύγχρονης επιστήμης (1300-1800)*, μτφρ. Ιορδάνης Αρζόγλου, Αντώνης Χριστοδουλίδης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα.

Heimsoeth, Heinz, 2012, *Τα έξι μεγάλα ερωτήματα της δυτικής μεταφυσικής και οι ρίζες της νεότερης φιλοσοφίας*, μτφρ. Μιχάλης Παπανικολάου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα.

Koyre, Alexandre, 1989, *Από τον κλειστό κόσμο στο άπειρο σύμπαν*, μτφρ. Παυλίνα Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα.

Routledge Encyclopedia of Philosophy, Version 1.0, 1998, London and New York: Routledge.

Windelbland W. & Heimsoeth H., 1985, *Εγχειρίδιο ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Τόμος Β', μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Vedrine, Helene, 1990, Η νέα εικόνα του κόσμου από τον Νικόλαο Κουζανό στον Giordano Bruno, στο F. Chatelet (επιμ.) *Η Φιλοσοφία (από τον Γαλιλαίο έως τον Ζ.Ζ. Ρουσσώ)*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα, σ.σ. 41-71.

Αθανασόπουλος, Κωνσταντίνος, 2001, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη (από τον 6 έως τον 16^ο αι.)*, Τόμος Α', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.

Γουδέλη, Κυριακή, 2008, Μετακαρτεσιανικός μονισμός στον 17^ο αι.: Περί της σχέσεως σώματος – νου στον Spinoza και στον Leibnitz στον συλλογικό τόμο *Κείμενα νεότερης και σύγχρονης φιλοσοφίας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, σ.σ. 55-78.

Καλδής, Βύρων, 2008, Leibnitz: στοιχεία μεταφυσικής, στον συλλογικό τόμο *Κείμενα νεότερης και σύγχρονης φιλοσοφίας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, σ.σ. 79-108.

Πουλκούρας, Ιορδάνης, (α.χ.), *Η απόκρυφη παράδοση της Ευρώπης (Bleeding Angels)*, Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη.